

ПАРАФІЇВСЬКИЙ МАЄТОК П. ХАРИТОНЕНКА В ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Використовуючи матеріали Державного архіву Чернігівської області та його Ніжинського відділу збереження документів, автор розглядає історію господарської повсякденності Парафіївського маєтку Павла Харитоненка. Він доводить, що принцип економічної доцільності окупності був одним з найважливіших в процесі господарської діяльності маєтку.

Ключові слова: маєток, історія повсякденності, господарська діяльність, цукровий завод, оподаткування, прибутковість.

Используя материалы Государственного архива Черниговской области и его Нежинского отдела сохранения документов, автор рассматривает историю хозяйственной повседневности Парафиевского имения Павла Харитоненко. Он доказывает, что принцип экономической целесообразности был одним из наиболее важных в процессе хозяйственной деятельности имения.

Ключевые слова: имение, история повседневности, хозяйственная деятельность, сахарный завод, налогообложение, прибыльность.

Using materials of the State Archives of Chernihiv region and Nijinsky department store documents, the author examines the history of the business of everyday life of Parafievka's estate of Paul Kharitonenko. He argues that the principle of economic feasibility was one of the most important economic activity in the estate.

Key words: estate, the history of everyday life, economic activities, sugar factory, taxation, profitability.

Сучасні тенденції в історичній науці вказують насамперед на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні. Останнім часом в історичній науці з'явився достатньо новий напрямок – історія повсякденності, який звертає увагу на буденний світ звичайних людей, з їхніми проблемами та турботами. Мова йде про принципово інший підхід до реконструкції минулого. Серед певного виду повсякденності слід виділити і господарську діяльність на території України родини Харитоненків. Один із епізодів цієї діяльності – історія Парафіївського маєтку та Качанівської садиби.

Мета статті – на основі архівних документів показати історію господарської повсякденності Парафіївського маєтку П. Харитоненка, спираючись на матеріали Державного архіву Чернігівської області та Ніжинського відділу збереження документів Державного архіву Чернігівської області.

Серед дослідників, які вивчають історію дорадянського цукрово-рафінадного підприємництва на території України та розглядають окремі моменти зазначеної проблеми, слід назвати роботи В. Олянич, Р. Буравченко, Т. Лазанської, Ю. Белікова. Дослідженню історії садиби Качанівка та її власників присвячені праці Г. Петренка, Г. Криницького, Т. Шевченка, О. Захарової, Н. Товстоляк. Безумовно,

І. Шудрик, Л. Даниленко, А. Козлов, Д. Григорьев, В. Обозна, О. Деревянко, які вивчають життєвий шлях родини Харитоненків також зробили вагомий внесок у розробку зазначеної проблематики. Однак історії Парафіївського цукрового заводу та господарській діяльності маєтку приділено недостатньо уваги. Цій проблемі і присвячено нашу статтю.

В «Черниговских епархиальных известиях» за 1868 р., читаємо: «Парафіївка, село 15 верст від Борзни і 20 від Ічні, при дорозі з Конотопа до Ніжина, розташована по бокам крутого яру, що розділяє Парафіївку на дві частини, східну і західну, одне з найдавніших поселень» [1]. Повідомляється, що в архіві Чернігівської єпархії зберігаються укази з 1724 р., які стосуються села.

Мешканці займаються обробкою землі, якої в Парафіївці та Качанівці до 8095 дес. Далі наголошується, що в Парафіївці діє цукровий завод В. Тарновського, який виробляє в рік до 40000 пудів цукру і потребує для себе багато буряків, тому надає жителям вигідні заробітки. У 1860 р. у Парафіївці проживало 1880 чоловіків, 1926 жінок, у тому числі козаків до 450 осіб [1]. Майже через 35 років, у роботі Російського географічного товариства «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Том VII. Малороссия» (1903 р. видання) [2], знаходимо матеріал про Парафіївку (Власівку),

в якому дається опис села з історичною довідкою про В. Тарновського; вказується, що жителів у Парафіївці – понад 5000, є церква, лікарня, кілька крамниць і базар [2, с. 361].

Отже, ми можемо спостерігати значне зростання населення і розвиток інфраструктури села Парафіївка. Вочевидь, це було пов'язано з успішною роботою Парафіївського цукрового заводу. Він був частиною Парафіївського маєтку, до складу якого входила і садиба Качанівка.

У 1897 р. маєток у Василя Васильовича Тарновського-молодшого купив Павло Іванович Харитоненко (185-1914). Це був логічний крок, оскільки господарські володіння родини Харитоненків тісно пов'язувались із заводською цукровою діяльністю. На 1 січня 1897 року в Парафіївському маєтку згідно купчої було: орної землі – 3544 дес. 2248 саж., садибної – 32 дес. 1842 саж., сінокісної – 169 дес. 991 саж. [3, арк. 49 зв.].

Принцип економічної доцільності, окупності маєтку був одним із важливіших у процесі формування та функціонування господарської діяльності. До роботи на своїх цукрових підприємствах П. Харитоненко залучав талановитих інженерів та

конструкторів і це позитивно позначалося на виробництві. Так, наприкінці 90-х рр. XIX ст. обсяг виробництва на заводах Харитоненків в грошовому еквіваленті складав 7243719 руб. [4]. На початок XX ст. володіння Харитоненків становили майже 70 тис. дес. власної землі і 30 тис. орендованої з 11 маєтками, посівами цукрового буряка та хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами [5, с. 195].

Парафіївський цукровий завод не став винятком. Його було реконструйовано та розширено. Достатньо докладно про перетворення та долю заводу після покупки описали в своїх наукових розвідках Г. Петренко [6] та Н. Товстоляк [7].

Дуже показовим та важливим для вивчення історії Парафіївського маєтку є фонди 1341 та 1342. Вони зберігаються в Ніжинському відділі збереження документів Державного архіву Чернігівської області. Найбільш цікаві документи фонду 1342 – інвентарні книги Парафіївського маєтку комерції радника П. Харитоненка [8].

З документів за 1904-1905 рр. ми можемо побачити, яку велику увагу новий власник приділяв кадровому складу маєтку (табл. 1).

Таблиця 1

Кадровий склад маєтків П. Харитоненка у 1904 – 1905 рр.

[9, арк. 1 зв, 3 зв., 4 зв., 7, 8 зв.]

Прізвище	Вік*	Освіта	Місце служби, посада	Оклад (руб. на рік)
Компрехт В.	33	5 класів гімназії	Червона Яруга, з 1893 р. на посаді помічника керуючого маєтком; Парафіївський маєток з 1899 р.	900
Голодайко В.	49	Смілянські класи ¹	Миколаївський маєток, у 1880-1897 рр. економ	4000
Сергєєв І.	32	4 класи гімназії і юнкерське училище	Василевський хутір, з 1898 р – помічник економа, з 1899 р. – завідувач маєтку	660
Егіке Р.	21	Пархомівське двокласне училище	Василевський хутір, завідувач пасікою	120
Дорошенко Є.	54	Народне училище	Миколаївський маєток, табельник та рахівник у 1870-1884 рр., помічник керуючого у 1884-1899 рр., з 1899 р. – у Парафіївці	1000
Холощев І.	34	Народне училище	Софіївський хутір, завідувач	480
Вікберг А.	44	Кадетський корпус	Пархомівський маєток, у 1884-1885 рр. – касир та економ; у 1885-1897 рр. – в Угородах; у 1897-1901 р. – у Парафіївці, з 1901 р. – Верескунівська економія – завідувач.	1500
Єременко Д.	31	Уманське земельне училище	Ковтунівська економія: 1899-1902 – практикант, з 1902 р. – завідувач	420
Радкевич С.	48	Народне училище	Іваницька економія, керуючий	600
Сіплівай І.	33	Сільськогосподарська школа	Безводівська економія, керуючий	600
Ворона Г.	31	Волинська духовна семінарія	Максимівська оренда, завідувач	600
Тупотілов М.	25	Сільськогосподарська школа	Качанівська садиба, завідувач	980
Дергей А.І.	52		Парафіївський маєток, садівник	840
Михєєв О. М.	55		Парафіївський маєток, наглядач парку	420

* Вік у 1904-1905 рр. – *Авт.*

¹ Смілянські технічні класи – перший в Російській імперії технічний навчальний заклад, відкритий у 1884 р. за ініціативою проф. М. А. Бунге для підготовки техніків-хіміків і майстрів цукрового виробництва.

Отже, П. Харитоненко доручав керівництво економіями перевіреним та освіченим людям: з 14 наведених у таблиці імен 4 особи мали сільсько-господарську освіту, 8 закінчили різноманітні навчальні заклади. За своєю соціальною приналежністю майже всі службовці харитонівських маєтків належали до різночинців, серед них лише один був дворянином.

Спеціально для реконструкції цукрового заводу та нових будівельних робіт в маєтку в 1898 р. було побудовано в с. Парафіївка цегляний завод. У свою чергу це означало створення нових робочих місць.

Історія повсякденності комплексно досліджує звичайне, повторюване, конструє стиль і спосіб життя у представників різних соціальних верств, включаючи емоційні реакції на життєві події і мотиви поведінки. В нашому випадку – це звичайна скарга, яка виступає не лише як важливий засіб охорони прав особистості, але й важливе джерело найрізноманітнішої інформації. Функціонування заводу – це не лише господарська діяльність, перебудова, реконструкція, покращення соціально-побутових умов, але й рутинна повсякденна адміністративна робота.

У фондах Державного архіву Чернігівської області нами була знайдена справа Чернігівського губернського по земським і міським справам присутствія «По жалобе поверенного Действительного статского Советника Харитоненко – А. М. Саца в Правительствующий Сенат на постановление Борзненского очередного уездного земского собрания на неправильное обложение земскими сборами Еленовского свеклосахарного завода» [10]. Справа була почата 18 липня 1906 р., а закінчена 6 листопада 1909 р. На жаль, текст самої скарги ми не знайшли, але те, що їй передувало, було надруковано у журналах Борзненського чергового повітового земського зібрання за 1903 р. На XXXIX сесії (30 вересня – 6 жовтня 1903 р.) у доповіді № 72 йшла мова про переоцінку цукрового заводу землевласника П. Харитоненка [11].

У зв'язку з тим, що в 1902 р. завод було перебудовано, повітове земське зібрання доручило управі разом з техніком земства зробити нову оцінку заводу. На виконання цього доручення було запрошено двох техніків губернського земства А. Александрова та С. Вільчека, які 7 вересня 1903 р. виїхали у село Парафіївку. Оскільки контора заводу до складання опису і оцінки повідомила управу, що вона має детальний господарський опис заводу, а також житлових і холодних приміщень, і погодилася надати в розпорядження управі всі дані, то управа вирішила обмежитися перевіркою цих даних на місці і зробити оцінку заводу за участю техніків. Дійсно, згідно з описом, наданого директором заводу, всі будівлі, машини, та інші споруди були занесені в опис. Відносно вартості машин, контора заводу надала деякі рахунки, інші були оцінені техніками. Що стосується вартості будівель, то за висновком техніків, надані в опису ціни відповідали дійсності. Далі було проведено підрахунок вартості заводу з машинами, на підставі даних, наданих

безпосередньо заводом та перевірених управою, вона склала 625954 руб. Вартість інших приміщень: контор, будинків працівників заводу, вагових казарм, їдальень, була визначена в сумі 162615 руб. [11, с. 109].

Разом з тим Борзнянська управа вважала, що земському оподаткуванню не підлягають: лікарняні будівлі (вартість 36400 руб.), будинок поштового відділення (8300 руб.), казарми для робочих та їдальня (21272 руб.), будинок та сарай для майстрів (2716 руб.), сарай для пожежного знаряддя (100 руб.) та інші споруди (1955 руб.), всього на суму 70743 руб.

Визначаючи прибутковість заводу П. Харитоненка, управа констатувала, що до перебудови його вартість складала 293910 руб., а прибуток визначався у 12 % вартості, тобто у 35539 руб. Проти цієї оцінки і прибутковості власник заводу не заперечував. У зв'язку з цим, не порушуючи рівності оподаткування, якої вимагав закон, Борзнянська управа вирахувала нову прибутковість за раніше визначеними відсотками (12 %), яка склала 86139 рублів. Доповідаючи про це зібранню, повітова управа пропонувала затвердити вартість заводу в сумі 717826 руб. та прибутковість в сумі 86139 руб. Ревізійна комісія запропонувала зібранню затвердити ці розрахунки [11, с. 109].

Однак, нова визначена вартість заводу та його прибутковість не влаштувала господарів Парафіївського цукрового заводу. І тому повірений дійсного статського радника Павла Івановича Харитоненка Олександр Миронович Сац подав скаргу до Урядового Сенату на високе оподаткування земськими зборами. З цього приводу Борзнянська повітова земська управа була змушена писати пояснення Чернігівському губернатору. В листі від 28 листопада 1906 р. була викладена інформація, що містилася у доповіді № 72 Борзнянського чергового повітового земського зібрання за 1903 р. Крім того, зазначалося, що прибутковість заводу в селі Парафіївка Борзненського повіту, влаштованого ще Василем Васильовичем Тарновським, завдяки старості була визначена земством у 35539 руб. [10, арк. 5]. Сума прибутковості заводу П. І. Харитоненка визначена у 86139 руб. Як бачимо, після перебудови чиста прибутковість заводу була збільшена майже на 60 %. На думку земської управи, ця сума не могла підлягати сумніву.

На свою користь вони приводили наступні факти: 1) кількість цукру, який завод виробляв за рік (під час опису в середньому було 376082 пудів); 2) нові механізми та заміна на заводі робочої сили на електричні машини, також, застосування пристроїв величезних розмірів для миття буряків; 3) удосконалення способів обробки полів; 4) великий власний маєток відрубних ділянок з природними ґрунтовими багатствами (чорнозем); 5) близькість доставки буряків зі свого маєтку та орендованих суміжних володінь для бурякоцукрових плантацій, а також близькість відстані до залізниць.

Повірений О. Сац у своїй скарзі пояснив, що прибутковість заводу після перебудови не стала вищою, посилаючись на кількість цукру, яку він

виробляв останні 4 роки. Але Сац не надав відомостей для порівняння з попереднім виробництвом. Надалі Борзнянська повітова земська управа пояснила, що для судження щодо чистого прибутку від заводу необхідні показники не лише на одне виробництво та продажні ціни, але й відомості про собівартість обробки продукту на заводі, облаштованому удосконаленими машинами та механізмами. Наприкінці пояснення зазначалося, що Борзнянське земство діє в межах закону, а саме згідно ст. 97 «Статуту про земські повинності», де визначено, що оцінка та встановлення норм прибутковості, які підлягають земському оподаткуванню нерухомого майна надано самим земським зібранням, що підтверджується рішеннями Урядового Сенату 21 та 29 січня 1898 р. за №№ 1085 та 1128 [10, арк. 6].

Відповідь на скаргу О. Саца була отримана у вигляді «Указа Его Императорского Величества, Самодержца Всероссийского, из Правительствующего Сената, Черниговскому Губернатору» за № 8916, від 21 вересня 1909 р. [10, арк. 7]. В цьому документі була дана ґрунтовна відповідь. Подібні скарги, по-перше: згідно з роз'ясненням Сенату (за № 3334, від 15 березня 1906 р.), на розмір оподаткування обговоренню Урядового Сенату не підлягають, тому, що визначення розміру оподаткування відноситься до числа господарських розпоряджень земських закладів; по-друге: пан О. Сац не вказує на порушення закону з боку Борзнянського повітового земського зібрання; по-третє: наведені ним докази відносяться виключно проти розміру оподаткування. Тому було винесено ухвалу: залишити скаргу без наслідків [10, арк. 7 зв.]. Наявність такої відповіді свідчить про те, що родина Харитоненків була поважною та відомою в Російській імперії.

Незважаючи на скаргу, П. Харитоненко продовжував втілювати в життя маєтку новинки технічного

прогресу. Було проведено електричне освітлення приміщень садиби, припалацової території і навіть підвалів. У приміщенні електростанції було встановлено пральні машини. Збудовано нову водогінну систему та систему дощової каналізації. Для опалення приміщень використовували систему повітряного опалення Амосова. Парафіївський маєток мав телефонний зв'язок з садибою, економіями, цукровим заводом [12, арк. 22].

Наявність у маєтку великого цукрового заводу, який потребував кваліфікованих фахівців – слюсарів, та економії з різними землеробськими машинами, стало одним з приводів для прохання відкриття в м. Ічні нижчої ремісничої школи [13, арк. 55].

Таким чином, вивчення архівних документів дає нам можливість зробити певні висновки про історію повсякденності Парафіївського маєтку. Цей маєток у кінці XIX – на початку XX ст. продовжував залишатися великим господарським центром. Перебудова, переобладнання та модернізація заводу проходила на найвищому європейському рівні. Наявність значного соціально-побутового рівня також підтверджується архівними документами [14, арк. 96]. На 1914 р. вартість Парафіївського маєтку разом з цукровим заводом та залізничним під'їздом складала 4659474 руб. 34 коп. Вартість мертвого інвентарю маєтку та заводу становила 390774 руб. 38 коп., живого інвентарю маєтку – 189846 руб. 35 коп. [15, арк. 2 зв.].

Також слід віддати належне цукрозаводчикам Харитоненкам, які не шкодували грошей на благодійництво та меценатство. І як за часів Тарновських, так і за Харитоненків – Парафіївський маєток продовжував залишатися перлиною національної господарської культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черниговские епархиальные известия. – 1868. – № 13.
2. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В. П. Семенова. – С-Петербург : Издание А. Ф. Дебриена, 1903.
3. Відділ збереження документів у м. Ніжин Державного архіву Чернігівської області (ВДАЧОН), ф. 1342, оп. 1, спр. 1.
4. Чумак М. М. Роль купецького капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Михайло Чумак // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2008. – № 1/2 (37/38). – С. 223–229.
5. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури / Михайло Федотович Слабошпицький. – К. : Вид-во М. П. Коць; Ярославів Вал, 2006. – 416 с.
6. Петренко Г. Качанівські студії / Григорій Петренко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 1. – С. 21–36.
7. Товстоляк Н. Парафіївський маєток Павла Івановича Харитоненка 1898-1917 рр. – історико-культурний осередок чи зразкове в економічному відношенні господарство? / Надія Миколаївна Товстоляк // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 63. Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 229–237.
8. Відділ збереження документів у м. Ніжин Державного архіву Чернігівської області (ВДАЧОН), ф. 1342, оп. 1, спр. 3.
9. ВДАЧОН, ф. 1342, оп. 1, спр. 12.
10. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 3, спр. 339.
11. Журнали Борзенского очередного уездного земского собрания. – 1903. – XXXIX сессия. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1904. – С. 108–109.
12. ВДАЧОН, ф. 1342, оп. 1, спр. 7.
13. Державний архів Чернігівської області, ф. 707, оп. 227, спр. 110.
14. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 967.
15. Державний архів Сумської області, ф. 235, оп. 1, спр. 169.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.;
Темірова Н. Р., д.і.н., проф.

© Гайдай О. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.10.2013 р.

ГАЙДАЙ Ольга Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: родина Харитоненків у вітчизняній історії.